

ISSN: 3049-2017

IJMH 2026; 3(2): 339-342

© 2026 IJMH

www.themultijournal.com

Received: 31-03-2026

Accepted: 24-04-2026

Publish : 25-04-2026

Dr. Anjali Kabat

Asst. Professor, (Guest Faculty)
Dept. of Sanskrit,
Rajendra University,
Prajna Vihar, Balangir, Odisha

व्यक्तित्वनिर्माणे श्रीमद्भगवद्गीतायाः महत्त्वम्

Dr. Anjali KabatDOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23135083>

श्रीमन्महाभारतस्य सर्वस्वभूता भगवतः श्रीकृष्णस्य श्रीमुखवाणीस्वरूपा श्रीमद्भगवद्गीता संस्कृतसाहित्यस्येकं भास्वरं रत्नं। गीतायां अष्टादश अध्यायाः सन्ति तथा सप्तशतानि श्लोकानि अपि सन्ति। तत्र उक्तानां प्रत्येकाक्षराणां, प्रत्येकशब्दानां च महत्त्वं स्वतन्त्रतया मानवसमाजस्य कृते मार्गदर्शनं करोतीति सगर्वमुद्घोषयामि। तदर्थं गीतायां सर्वस्वमत्रस्थितमिति कृत्वैव कथ्यते-

गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः।

या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिस्सृता ॥¹इति

सामान्यतो भगवद्गीतायां मोक्षसाधनोपायाः, भगवद्गीतायां भक्तिमार्गः, कर्ममार्गः, इत्यादयो विषयाः विमर्शनमायान्ति । परन्तु अधुनातनप्रपञ्चस्य अपारमार्थिकव्यवहारेषु नित्यजीवनव्यापारेषु च भगवद्गीताया उपयुक्तिः कथं भवेदिति प्रश्नस्य विवेचनं गीताभिज्ञैः, सामान्यतो क्रियते एव इति अहं चिन्तयामि।

श्रीमद्भगवद्गीता न केवलं आध्यात्मिकग्रन्थः अपि तु समाजजीवनस्य व्यवहारमार्गदर्शिका अपि अस्ति। अस्याः ग्रन्थस्य उपदेशाः केवलं धार्मिकाः न सन्ति, अपि तु जीवनस्य सर्वाङ्गीणविकासाय अत्यन्तं उपयोगिनः सन्ति। व्यक्तित्वनिर्माणे गीता महत्त्वपूर्णा भूमिकां वहति, यतः सा मनुष्यं सम्यक् चिन्तनं, सदाचारं, आत्मनियन्त्रणं च शिक्षयति।

अस्माकं नित्यजीवने नैकविधा व्यवहारा नित्यशः प्रचलन्त्येव। सर्वेषामपि व्यवहाराणां स्वरूपनिर्धारकं तथ्यं भगवद्गीतायां उपलभ्यते। अष्टादशाध्याये व्यवहाराणां संघटनार्थं नैकेघटकाः वर्तन्ते इति प्रतिपादितमस्ति।

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे॥

सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम्।

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग् विधम्।

विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम्॥²

अत्र अधिष्ठानं नाम कार्यनिर्वहणार्थं संपाद्यमानो व्यवहारपरिसरः, निर्वहणभूमिका, इत्यादयः विषयाः। उद्योगव्यवसायेषु कार्यालयेषु, गृहेषु वा निर्वहणपरिसर, समीचीनः न वर्तते चेत् कार्यव्यवहारः सुष्ठु नैव भविता। देशस्य आर्थिकाभिवृद्धिरूपकार्यस्य सिद्धार्थम् अधिष्ठानं नाम आदिमदशा इति मन्तव्यम्।

भारतीयसंस्कृतेः मूलाधारः धर्मः, अध्यात्मम्, नैतिकता च सन्ति। अस्माकं प्राचीनग्रन्थेषु मानवजीवनस्य सर्वाङ्गीणविकासस्य मार्गदर्शनं सम्यक् रूपेण प्राप्तुं शक्यते। वेदाः, उपनिषदः, रामायणम्, महाभारतम्, पुराणानि च भारतीयजीवनस्य मूल्याधाराः सन्ति। तेषु ग्रन्थेषु श्रीमद्भगवद्गीता विशेषमहत्त्वपूर्णा अस्ति। गीता केवलं धार्मिकग्रन्थः न, अपितु सम्पूर्णमानवजातेः जीवनदर्शिका अस्ति। अस्याम् मानवजीवनस्य प्रत्येकस्य पक्षस्य विषये गहनं चिन्तनं दृश्यते। विशेषतः व्यक्तित्वनिर्माणे गीता अत्यन्तं प्रभावकारी ग्रन्थः अस्ति।

Correspondence:**Dr. Anjali Kabat**

Asst. Professor, (Guest Faculty)
Dept. of Sanskrit,
Rajendra University,
Prajna Vihar, Balangir, Odisha

“व्यक्तित्वनिर्माणम्” इत्यस्य अभिप्रायः केवलं बाह्यरूपस्य विकासः न, अपितु मानसिक, नैतिक, आध्यात्मिक, सामाजिक, बौद्धिक तथा चारित्रिकविकासस्य समन्वितरूपम् अस्ति। वर्तमानकाले मानवः भौतिकसुखस्य अन्वेषणे निमग्नः सन् तनावम्, भयम्, स्पर्धा, लोभः, असन्तोषः च अनुभवति। एतादृशे समये गीता मानवस्य जीवने सन्तुलनं, शान्तिं, आत्मविश्वासं, कर्तव्यनिष्ठां च स्थापयति।

गीता अर्जुनस्य विषादं दूरं कृत्वा तस्मै कर्ममार्गस्य उपदेशं दत्तवती। यथा अर्जुनः मोहग्रस्तः सन् कर्तव्यविमुखः अभवत्, तथैव आधुनिकमानवोऽपि समस्याभिः क्लिष्टः भवति। अतः गीता तस्मै साहसं, विवेकं, आत्मबलं च ददाति। गीता मानवस्य अन्तःकरणे सुप्तशक्तीनां जागरणं करोति तथा व्यक्तित्वं उज्ज्वलं निर्माति। अतः अस्मिन् निबन्धे व्यक्तित्वनिर्माणे श्रीमद्भगवद्गीतायाः महत्त्वं विस्तरेण विवेच्यते।

साम्प्रतिकयुगे जनाः समस्ताभीष्टलक्ष्यप्राप्त्यर्थं सततं प्रयत्नशीलाः भवन्त्येव काञ्चन लक्ष्यान् प्राप्तुवन्ति अन्याञ्च प्राप्तुं न समर्थाः भवन्ति। अनेन तस्य व्यक्तित्वे महती जटिलता सञ्जायते। सः मानसिक-व्यधियुक्तो भवति। यथा - मानसिकविस्मृतिः मानसिकद्वन्द्वम् इत्यादयः कदापि च अत्याधिकमानसिक त्रासात् सः आत्मधातमपि कर्तुं शक्नोति। समयेऽस्मिन् किं करणीयं येन जनाः मानसिकव्याधिं विहाय सन्तुलित व्यक्तित्वयुताः स्युरिति।

सन्तुलितव्यक्तित्वस्य परिच्रयो पाश्चात्यमनोविद्विः विस्तरेण प्रतिपाद्यते। परन्तु अत्र भारतीय मनीषिभिरपि पर्याप्तरूपेण स्वाभिमतं प्रोक्तं यथा कठोपनिषदि पञ्चकोशानां विशद परिचयो प्राप्यते। गीतायां तु यादृशः सन्तुलितव्यक्तिपरिच्रयः प्राप्यते तादृशः दुर्लभः अन्यत्र भारतीयवाङ्मये तत्र सन्तुलित व्यक्तित्वविषये श्रीभगवानुवाच-

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान्।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थित प्रज्ञस्तदोच्यते॥³

व्यक्तित्वनिर्माणस्य अवधारणा -

व्यक्तित्वनिर्माणम् इत्युक्ते मानवस्य समग्रविकासः अभिप्रेतः। यस्मिन् शारीरिकबलम्, मानसिकस्थैर्यम्, नैतिकता, आत्मविश्वासः, सामाजिकव्यवहारः, आध्यात्मिकचेतना च समन्वितरूपेण विकसिताः भवन्ति। सुदृढव्यक्तित्वस्य मनुष्यः आत्मसंयमी, धैर्यवान्, विनयी, कर्तव्यपरायणः, सत्यनिष्ठः च भवति।

व्यक्तित्वस्य निर्माणे परिवारः, समाजः, शिक्षा, संस्काराः, साहित्यं, धर्मः च महत्त्वपूर्णभूमिकां निर्वहन्ति। किन्तु गीता एतेषां सर्वेषां तत्त्वानां सम्यक् समन्वयं करोति। अतः गीता व्यक्तित्वनिर्माणस्य अद्वितीयमार्गदर्शिका अस्ति।

यदा मानवः सर्वान् अनपेक्षिताभीष्टपदार्थान् विजहाति तथा च आत्मनि एव रमणं करोति तदैव तुष्टः भवति तादृश्यामवस्थायां सः

स्थितप्रज्ञो भवति अर्थात् सन्तुलितव्यक्तित्वपुतो भवति यतो हि जनः अनावश्यकः अपेक्षावशादेव खिन्नमनो भवतीति।

मानवजीवने सुखदुःखे चक्रनेमिवत् आयातः एव सन्तुलित-व्यक्तित्वयुतो मानवः सदैव समदर्शी स्यात् न तु सुखेषु अत्याधिकं प्रसन्नः, न च दुःखेषु उद्विग्नमनः स्यादत्र प्रोक्तम्-

न च दुःखेष्वन अद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीमुनिरुच्यते॥⁴

आत्मविश्वासवर्धने गीतायाः योगदानम् -

आत्मविश्वासः व्यक्तित्वस्य आधारः अस्ति। आत्मविश्वासविहीनः मनुष्यः कदापि सफलः न भवति। गीता मानवस्य अन्तःकरणे आत्मबलं जागरयति। श्रीकृष्णः अर्जुनं प्रति उक्तवान्—

“क्लैब्यं मा स्म गमः पार्था।”

सन्तुलितव्यक्तित्वयुतो जनः वीतरागः अभयः अक्रोधी, विगत-स्पृहश्च भवति। सन्तुलितव्यक्तिः कीदृशी भवति यथा कूर्मः हानेः भयात् स्वानि अङ्गानि एकत्रीकृत्य आत्मरक्षां करोति तथैव जतव्यक्तिः स्वकीयानी इन्द्रियाणि संकुच्य मानसिकव्याधिभ्यो स्वं रक्षति यतो हि सः जानाति २० द्रयाणां शमनं कामनापूर्तिद्वारा कदापि नहि भवितुं शक्यते -

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः।

इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥⁵

कर्मयोगः व्यक्तित्वनिर्माणस्य मूलम् -

गीता कर्मयोगस्य महत्त्वं प्रतिपादयति। श्रीकृष्णः अर्जुनं प्रति कथयति—

“कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।”

अस्य श्लोकस्य तात्पर्यम् अस्ति यत् मनुष्यस्य अधिकारः केवलं कर्मणि अस्ति, फले न। एषा शिक्षा व्यक्तित्वनिर्माणे अत्यन्तं महत्त्वपूर्णा अस्ति।

मानसिकशान्तेः साधनरूपे गीता -

वर्तमानयुगे तनावः, अवसादः, चिन्ता च सर्वत्र दृश्यन्ते। गीता मानसिकशान्तेः दिव्यौषधम् अस्ति। गीता मनुष्यं समत्वभावं शिक्षयति—

“समत्वं योग उच्यते।”

यः मनुष्यः परिस्थितिषु विचलितः न भवति, सः मानसिकरूपेण सुदृढः भवति। गीता मनसः नियन्त्रणस्य महत्त्वं वर्णयति। संयमितमनः एव सफलजीवनस्य आधारः अस्ति।

व्यक्तित्वनिर्माणे न केवलं मनस्तोषः महत्त्वपूर्णस्थानं भजते प्रत्युत आहाराऽपि महत्त्वपूर्ण विद्यते। तामसी आहार-खादनेन प्रकृतिरपि तामसी भविष्यति सन्तुलिताहारभक्षणेन प्रवृत्तिरपि सन्तुलिता

भवति अतः तस्य आहारः व्यवहारश्च शुद्धो भवति सः सन्तुलिताहारभोक्ता कदापि खिन्नमनो रुग्णश्च नहि गन्तति अत्र प्रोक्तम् -

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा॥⁶

इन्द्रियाणां विषयासक्तिरेव मनस्त्रासकरा विद्यते यतो हि सा आसक्ति मनसि सदैव असन्तुष्टिर्मव उत्पादयति अनेन व्यक्तित्वे महती जटिलता जायते जनः अन्यमनस्को भूत्वा कार्यं सम्पादयति अतः सः असफलो भवति असफलतायाः भयाकान्तो सः आत्मधातमपि कर्तुं शक्नोति समयेऽस्मिन् जनेः किं करणीयमत्र वक्ति मधुसूदन-

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते॥⁷

प्राणी जितेन्द्रियः आत्मसंयमी अनासक्तिकर्मकारः स्यात् तदैव मनस्त्रासात् स्वं रक्षितुमर्हति।

नैतिकमूल्यानां विकासः -

व्यक्तित्वनिर्माणे नैतिकमूल्यानां अत्यन्तं महत्त्वम् अस्ति। गीता सत्यं, अहिंसा, दया, क्षमा, विनयः, शुचिता, आत्मसंयमः इत्यादीनां गुणानां विकासं करोति।

गीता दैवीसम्पदः वर्णयति—

“अभयं सत्त्वसंशुद्धिः ज्ञानयोगव्यवस्थितिः...”

एते गुणाः आदर्शव्यक्तित्वस्य लक्षणानि सन्ति। यः मनुष्यः सत्य-वादी, विनयी, दयालुः, अनुशासितः च भवति, सः समाजे सम्मानं प्राप्नोति।

अद्यतनसमाजे भ्रष्टाचारः, हिंसा, स्वार्थः, असत्यं च वर्धमानम् अस्ति। एतादृशे समये गीता नैतिकजीवनस्य प्रेरणा ददाति।

मनस्तोषादेव व्यक्तित्वस्य जटिलता निर्मलीभवितुं शक्यतं अन्यथा जनः विषयाणां पूर्तिमेव संलग्नो भवति एषा संलग्नता सदैव मनस्त्रासकरा भवति। संतुलित व्यक्तित्वयुतो जनः स्वस्थ-समाजनिर्माणे केन्द्रीयभूमिकां निर्वहति। अत्र समस्या संजायते यत्, जनः कथं विषयासक्तियुतो भवति विषयमिमं गीता वैज्ञानिकरीत्या प्रतिपादयति यत् कथं विषयध्यायत आरभ्य मृत्युं प्राप्नोति संलग्नो जनः।

ध्यायतो विषयान्पुंसा सङ्गस्तेषूपजायते।

सङ्गात्सञ्जायते कामाः कामात्क्रोधोऽभिजायते॥

क्रोधाद्भवति संभोहः संभोहात्स्मृति विघ्नभः।

स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति॥⁸

आत्मसंयमस्य शिक्षा -

गीता इन्द्रियनिग्रहस्य महत्त्वं प्रतिपादयति। अनियन्त्रिताः इन्द्रियाः मनुष्यं पतनमार्गे नयन्ति। श्रीकृष्णः कथयति—

“उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत्।”

मनुष्यः स्वस्य उद्धारं स्वयमेव कर्तुं शक्नोति। आत्मसंयमः व्यक्तित्वस्य अलंकारः अस्ति। यः मनुष्यः क्रोधं, लोभं, मोहं, अहंकारं च नियन्त्रयति, सः महान् भवति।

प्रारम्भे जनः विषयाणां चिन्तनं करोति ध्यायन् सः विषयेषु सङ्गत्वं प्राप्नोति विषयसङ्गत्वभनन्तरं कामवशीभूतो भवति कामान्विता सः कामनापूर्त्यर्थं तत्परो भवति कामनापूर्तिं अभावो सति सः कुपितो भवति क्रोधान्वितो सः सम्मोहितो भवति संमोहात् तस्मिन् स्मृतिविघ्नः (सत्यासत्या विवेकी) भवति स्मृतिविघ्नः सः पशुवदाचरति स्मृतिविघ्नमात् तस्मिन् बुद्धिनाशो संजायते बुद्धिना-शानन्तरं सः मृत्युमेव प्राप्स्यतीति।

विद्यार्थिनां व्यक्तित्वनिर्माणे गीतायाः उपयोगिता -

विद्यार्थीजीवनं व्यक्तित्वनिर्माणस्य सर्वाधिकमहत्त्वपूर्णः कालः अस्ति। गीता विद्यार्थिनः अनुशासनं, परिश्रमः, एकाग्रता, आत्म-विश्वासः च शिक्षयति।

गीता कथयति यत् मनः चञ्चलं भवति, किन्तु अभ्यासेन वैराग्येण च तस्य नियन्त्रणं सम्भवति। एषा शिक्षा विद्यार्थिनां कृते अत्यन्तो-पयोगिनी अस्ति।

परीक्षाभयम्, असफलता, प्रतियोगिता इत्यादिभिः पीडिताः छात्राः गीता पठित्वा मानसिकबलं प्राप्नुवन्ति। गीता तेषां जीवने सकारात्मकदृष्टिकोणं निर्माति।

गीता तथा चरित्रनिर्माणम् -

चरित्रम् एव व्यक्तित्वस्य वास्तविकं स्वरूपम् अस्ति। धनं, पदं, रूपं वा क्षणिकं भवति, किन्तु चरित्रं स्थायी अस्ति। गीता उच्चचरित्रस्य निर्माणं करोति।

सत्यनिष्ठा, कर्तव्यपालनम्, आत्मसंयमः, दयाभावः, परोपकारः, विनयः च चरित्रस्य आधाराः सन्ति। गीता एतेषां गुणानां विकासं करोति।

यः मनुष्यः गीता-अनुसारं जीवनं यापयति, सः समाजस्य आदर्शः भवति।

उपसंहारः -

प्रसन्नचित्तस्य मनसि मुखदुःखयोः अभावो भवति सः सन्तुलितव्यक्तित्वयुतः जनः हानि लाभयोः समदर्शी भवति तस्मिन् लेखमात्रमपि नहि उदाद्यते। व्यक्तित्वयुतः जनः एवं समाजस्य राष्ट्रस्य निर्माणकरोति। कार्येऽस्मिन् गीता महत्त्वपूर्णस्यानं प्रदातुं शक्यते आवश्यकता विद्यते गीतारूपीजलधिं आलाढ्य अद्वितीय-ज्ञाननिस्कासनमिति। अत एव गीता विषये साधूक्तम् केनापि-

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः।

पार्थोऽस्य सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत्॥⁹

उपर्युक्तविवेचनात् स्पष्टं भवति यत् श्रीमद्भगवद्गीता व्यक्तित्वनिर्माणस्य अद्वितीयः आधारः अस्ति। सा मानवस्य शारीरिक, मानसिक, नैतिक, सामाजिक, आध्यात्मिक च सर्वाङ्गी-णविकासं करोति। गीता आत्मविश्वासं, कर्मयोगं, आत्मसंयमं, नैतिकतां, नेतृत्वगुणान्, सकारात्मकचिन्तनं च विकसितं करोति।

आधुनिकयुगे यदा मानवः तनावेन, स्वार्थेन, असन्तोषेण च पीडितः अस्ति, तदा गीता तस्मै जीवनस्य यथार्थमार्गं दर्शयति। गीता केवलं पठनीयग्रन्थः न, अपितु आचरणीयजीवनदर्शनम् अस्ति।

यदि मानवः गीतायाः सिद्धान्तान् स्वजीवने अनुसरति, तर्हि तस्य व्यक्तित्वं उज्ज्वलं, संतुलितं, आदर्शमयं च भविष्यति। अतः प्रत्येकेन विद्यार्थिना, शिक्षकैः, युवभिः, समाजसेविभिः च गीता अवश्यं पठनीया।

अन्ते कथयितुं शक्यते—

“गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः।”

अर्थात् यदि गीता सम्यक् रूपेण ज्ञाता, तर्हि अन्येषां शास्त्राणां आवश्यकता न्यूनभवति। गीता वास्तवमेव व्यक्तित्वनिर्माणस्य दिव्यदीपः अस्ति।

सहायकग्रन्थसूची –

1. श्रीमद्भगवद्गीता – गीताप्रेस, गोरखपुर
2. श्रीमद्भगवद्गीता – चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी
3. श्रीमद्भगवद्गीता – चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली
4. श्रीमद्भगवद्गीता – चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी
5. श्रीमद्भगवद्गीता – नागपब्लिशर्स, दिल्ली
6. श्रीमद्भगवद्गीता - प्रभा प्रकाशनवाराणसी
7. संस्कृतवाङ्मय का बृहद् इतिहास - बलदेव उपाध्याय, उत्तरप्रदेश संस्कृत संस्थान, 1977

8. निबन्धशतकम् – कपिलदेव द्विवेदी

पाद टिप्पणी

1. गीतामाहात्म्यम्
2. श्री.भ.गी. १८.१३-१४
3. श्री.भ.गी २५५.
4. श्री.भ.गी २५६.
5. श्री.भ.गी २५७.
6. श्री.भ.गी ६१७.
7. श्री.भ.गी ५७.
8. श्री.भ.गी २६३-६२.
9. गी.मा